

**Національний університет
"Острозька академія"**

**Наукові записки
Історичні науки**

Випуск 2

Острог, 2002

УДК 94 (477). 05

Наталія Конопка

**Спроби відновлення прав і привілеїв
українського шляхетства
малоросійським генерал-губернатором
М. Г. Рєпніним-Волконським**

У статті висвітлено основні аспекти боротьби української шляхти за відновлення колишніх прав і привілеїв в першій третині XIX ст. Проаналізовано участь князя М. Г. Рєпніна-Волконського у спробах розв'язання цього питання на державному рівні, під час його перебування на посаді малоросійського генерал-губернатора (1816-1834).

Із входженням земель колишньої Гетьманщини до складу Російської імперії та запровадженням на цій території великодержавної провінційної адміністрації правове становище українського шляхетського прошарку різко змінилося. Права та привілеї, що були набуті віками, підлягали повній та незаперечній ліквідації. Як зазначає З. Когут: "Впродовж всього-навсього 4-х років (1782-1786) українське самоврядування, що своїм корінням сягало історичної традиції польсько-литовського періоду і мало більш як історичний досвід в Гетьманщині, рішуче заступила імперська провінційна адміністрація. Не вчинивши жодного, принаймні, очевидного опору, колишні чиновники Гетьманщини змінили важкі шаблі та строкаті козацькі строї на рапіри, напудрені перуки і імперські мундири" [4, 192].

Проблема відновлення прав і привілеїв української шляхти і участь у цій справі малоросійського військового генерал-губернатора Миколи Рєпніна-Волконського (1778 - 1845) розглядалася, насамперед, у дослідженні І. Павловського - відомого вченого, професора Київського університету св. Володимира, члена Полтавської вченої архівної комісії, краєзнавця. У своїй праці "К истории полтавского дворянства (1802-1902)" [8] автор подав досить ґрунтовні відомості про роль М. Рєпніна-Волконського у розв'язанні справи відновлення прав і вольностей колишнього українського шляхетства. Чималий внесок у дослідження правового становища українського нобілітету колишньої Гетьманщини у складі Російської імперії зробив Д. Міллер [7] - історик, учень Д. Багалія, співробітник журналу "Киевская старина".

Зокрема, він здійснив спробу повністю охарактеризувати боротьбу колишньої шляхти за дворянські права. Ім'я князя М. Репніна-Волконського хоч і згадувалося ним побіжно, але праця, в цілому, містить важливу інформацію для вивчення історії юридичного становища України на переломі XVIII - XIX ст. Оponentом Д. Міллера виступив О. Лазаревський, який написав ряд досліджень з історії України XIX ст. ("Люди Старой Малороссии" (К., 1888-1898. - Т. 1-3,) "Замечания на историческия монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах" (Харьков, 1898). Автор, який був представником народницької течії в історіографії, вважав, що лише вузькокласовими, приватними інтересами можна пояснити боротьбу українських чинів за права, вольності і привілеї [6, 59]. На думку О. Оглоблина, "О. Лазаревський за старшинськими здирствами не хотів бачити великих заслуг старого українського шляхетства перед рідним краєм і рідним народом. Лазаревський дивився на гірших і не помітив кращих" [6, 184].

Вагомий внесок у дослідження боротьби за визнання правового становища колишньої української шляхти вніс М. Василенко, який разом з О. Лазаревським у журналі "Киевская старина" опублікував ряд джерел з історії Лівобережжя кін. XVIII - поч. XIX ст. М. Василенком була видана "Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII - XVIII ст." в збірнику Археографічної комісії ВУАН, де були вміщені документи Григорія Полетики - захисника і поборника українських прав в кінці XVIII ст. [1].

Історіографію XX ст. репрезентують розробки О. Оглоблина, зокрема, його праця "Люди Старої України", написана як безпосередня відповідь на тритомну працю О. Лазаревського "Люди Старої Малоросії" [6]. Персоналогічні дослідження О. Оглоблина мають велику наукову вартість. Вивчення українського автономізму як своєрідного явища кінця XVIII - першої третини XIX століть, опрацювання біографічних нарисів про людей Старої України, визначення їх ролі у забезпеченні дворянських прав для колишнього українського шляхетства стало важливою віхою у розвитку української історичної науки.

Вивченням діяльності М. Репніна на посаді військового губернатора Малоросії займався і Д. Дорошенко [2]. Автор частково висвітлив особу князя М. Репніна, коло його зацікавлень, захоплень, роль князя у написанні і виданні першої систематичної праці з історії України "Історія Малої Росії" Дмитра Бантиша-Каменського.

На сучасному етапі проблема представлена дослідженнями

З. Когута [4] та В. Шандри [12]. В працях цих авторів проблема відновлення шляхетських прав подана лише в контексті суспільно-політичного життя українських територій у складі Російської імперії. Втрата українським нобілітетом прав і привілеїв і спроби відновлення ними колишнього правового становища, на погляд дослідників, виступали як чинники інтеграції земель Гетьманщини до складу Російської корони. Викликає зацікавленість і стаття Т. Литвинової про "прогресивний консерватизм" як явище суспільно-політичної думки кін. XVIII - поч. XIX ст. [5].

Отже, не зважаючи на наявність праць, в яких досліджувалась боротьба колишнього українського шляхетства за свої права, роль у цьому процесі М. Репніна-Волконського висвітлювалася побіжно, тому вона потребує докладнішого вивчення.

Із втратою власних давніх вольностей під час інкорпорації до складу Російської імперії для колишньої козацької старшини залишався єдиний шлях - домагатись визнання законності українського шляхетського стану на рівні прав російського дворянства. Вже в кін. XVIII - на початку XIX ст. українська старшина намагалася відновити своє правове становище. Але, як стверджують дослідники, статус російського дворянства не був особливо спокусливим для осіб, які користувалися шляхетськими правами [6]. Навіть в перші роки правління Катерини II "малоросійський командний клас" віддавав перевагу своїм правам і привілеям, нехтуючи правами російського дворянства. "Ні в 17 ст., ні у 18 ст., коли їх віддали у муштру до німців - іструкторів і на все життя впрягли в державне ярмо, не видно зі сторони українських верхів великого бажання долучатися правами і обов'язками з прошарками імперії..." [7, 12]. Як зазначав Д. Міллер, цей клас привласнював собі права шляхетства, а права ці були дуже широкими [7, 12]. Згадаймо хоч би те коротке перерахування шляхетських прав і вольностей в "Прошеннях малоросійського шляхетства и старшины, вместе с гетманом о восстановлении разных старшинских прав Малороссии, поданые Екатерине II в 1764 году" [5, 372], яке було здійснене Григорієм Полетикою на засіданні комісії для складання проекту "Нового уложения". Воно включало 15 пунктів і обумовлювало автономію України та широке самоврядування шляхти.

З утворенням у 1802 році на землях колишньої Гетьманщини Малоросійського генерал-губернаторства з окремим, хоч і імперським, урядом, прагнення української козацької старшини, яка втратила привілейований статус, набирали все більшого резонансу в суспільстві і вимагали вирішення цієї проблеми на державному рівні.

Перші праці, у яких піднімалися проблеми українського нобілітету, з'явилися у Чернігівській губернії. Однією з них була "Замечания о правах малороссийского дворянства" Романа Марковича [7, 14-18]. Він аргументував законність шляхетських-привілеїв, спираючись на статті 1728 року Данила Апостола, рішення Колегії іноземних справ (1735) про зрівняння українських чинів із великоросійськими рангами.

Перу одного з чернігівських патріотів початку XIX ст. Тимофія Калинського належать твори "Мнение о малороссийских чинах и о их преимуществе, а равно и о разборе их доказательств о дворянстве по службе и чинам их для внесения в Родословную дворянскую книгу и в какую именно оной часть" (1805) і "Примечание о малороссийском дворянстве" (1808). Погляди Т. Калинського проаналізовано Д. Міллером [7], О. Оглоблиним [6], З. Когутом [4]. В цілому, провідною ідеєю праць Т. Калинського є ідея споконвічності української шляхетської верстви і щільно пов'язана з нею ідея вишості українського шляхетства над російським дворянством. Т. Калинський зазначає, що все українське козацтво, а не лише старшина, є чин лицарський і стан шляхетський [6, 67]. Він пропонував домагатися в російського уряду визнання дворянських прав для всіх без винятку осіб, що носили "малороссийские чины". Ці дві праці (Р.Марковича та Т. Калинського) після обговорення в дворянському зібранні, як петиція, були надіслані до імперської Ради, згодом на цю ж адресу відправлено ще дві. Всі вони потрапили під сукно в канцелярії генерал-губернатора князя О. Куракіна [7,30] і лише у 1809 році були передані до Ради міністрів.

Викликає зацікавленість записка губернського чернігівського маршала Стороженка (автором цієї записки можливо був М.М.Стороженко, який перебував на службі в графа П.Румянцева-Задунайського, входив в його особисте оточення і був близьким до автономістичних кіл української шляхти к. XVIII - XIX ст), подана малоросійському генерал-губернатору М. Лобанову-Ростовському у 1806р. "с изъяснениями точного значения малороссийских чинов и с прошением походатайствовать перемен заключения об оных Герольдии" [11,1]. Прохання містить 7 пунктів, в яких губернський маршал наводив докази на користь законності прав українських чинів, спираючись на рішення Верховної Таємної Ради 1728 р., згідно з яким в генеральну старшину і в полковники вибирали людей знатних і затверджували в усіх чинах [11,1] та наказ Катерини II від 10 листопада 1764 р., відповідно до якого українська генеральна старшина зрівнювалась в правах з

російськими вищими офіцерськими чинами [11,2]. Щодо урядовців, що складали в мирний час полкову канцелярію, а також сотенні канцелярії та членів повітових, гродських і кримінальних судів, то цих старшин мав затверджувати гетьманський універсал "под* высочайшим титулом не на время, а навсегда" [11,2].

Нижчим чинам української старшини гетьманськими універсалами та імператорськими грамотами надавались у власність села, що стало головним доказом їх приналежності до шляхетського прошарку. Чернігівський губернський маршал Стороженко вказував на те, що в Україні розподілу між військовими і цивільними чинами не було, а тому підкоморські судді, підсудки, земські писарі, коморники і возні також отримали підтвердження законності свого статусу [11,3]. Українські чини були прирівняні у класах відповідно: 1. Гетьман до генерала; 2. Генеральний обозний до генерал-майора; 3. Генеральний суддя, підскарбій, писар, осавул, хорунжий і бунчужний до полковників; 4. Козацький полковник до підполковника; 5. Бунчукові товариші до майорів; 6. Осавул, дохорунжий, обозний, суддя, писар, осавули до полковників компанійських полків і артилерії; хорунжий до капітан-порутчика; 7. Сотники полкові і городової старшини: отамани, хорунжі, осавули і писарі до вахмістрів [11, 3]. У цих 7-ми пунктах згадані не всі чини. Повний табель українських чинів був представлений в Сенат від імені графа О. Розумовського 15 жовтня 1756 р. [11,3].

Полтавське дворянство, що знало про звернення шляхетства Чернігівщини у цій справі до імператорського уряду, вважало, що в чернігівських петиціях було пропущено ряд важливих і суттєвих пунктів. Вони вирішили скласти нові петиції, узгодивши їх з чернігівським дворянством. У 1808 році чернігівський губернський маршал Р. Маркович рекомендував М. Милорадовичу Т. Калинського як фахівця у даній справі. М.Милорадович розпочав з Р. Марковичем жваве листування, яке координувало дії шляхти двох губерній. Завдяки цьому "листуванню задля загального добра" боротьба шляхти переросла в організований рух [4, 220]. 19 січня 1809 року дворянське зібрання Полтави звернулося з проханням до малоросійського генерал-губернатора М. Лобанова-Ростовського клопотатися про надання спадкових дворянських прав шляхетським родинам. Князь із співчуттям поставився до цього прохання і повідомив про це імператора Олександра I, який наказав визнати малоросійські чини. Та на заваді цьому стала Герольдія.

Того ж 1809 року Чарниш (полтавський маршал дворянства) склав

петицію на основі попередніх, а поправки до неї внесли А. Чепи і В. Полетика. Обидва працювали над проектами надання українським шляхтичам прав російського дворянства. "Записка о преимуществах чинов малороссийских" була складена А. Чепом за дорученням В.Чарниша. Автор вказував, що від 1563 р. (перших грамот короля Сигизмунда І), коли українській старшині були підтверджені її колишні права, вольності, звичаї і привілеї, до 28 липня 1783 року, коли українські чини були перейменовані в великоросійські, пройшло 220 років. Від першої грамоти до указу (7 жовтня 1807) Герольдії і Сенату про знищення цих чинів пройшло 244 роки. З часу переходу українських земель під російську руку у 1654 році вже цілих 155 років права українських чинів не підлягали сумніву і ніхто не робив спроби спростувати законність їхніх прав і вольностей [3,33].

Уваги заслуговує і записка "О начале, происхождении и достоинстве Малороссийского дворянства" [9, 1], написана маршалом дворянства Роменського повіту, статським радником і кавалером Василем Полегикою. Автор обґрунтовував легітимність статусу українських чинів. Вважав, що права надавалися грамотами польських королів, конституціями сеймиків, розділами статутів, договорами українських гетьманів, зокрема, статтями Б. Хмельницького 1654 р., І. Самойловича 1672 р., І. Мазепи 1687 р. та Рішительними пунктами 1728 р. Данила Апостола; грамотами російських монархів, починаючи від Олексія Михайловича до Олександра І [9, 2-3]. В. Полетика виклав в записці коротку історію України: київських часів, польсько-литовської доби; подав відомості літописів і "Синопсиса" про князів та вищий прошарок суспільства - їх права та вольності. Автор зазначав: поряд з тим, що Сенатська Герольдія відкидає шляхетську гідність українських чинів, вона (Герольдія) - вносить герби дворянських родів Лівобережжя, таких як Лагод, Лазаревичів, Хмельничевських в перший відділ Гербовника дворянських родів Російської імперії, а з опису гербів видно, що засновники цих родин отримали шляхетство, проходячи службу в українських чинах [9,8-9]. А. Чепи і В. Полетика координували свої зусилля, обмінювались історичними документами і порадами. Одна з записок на захист прав шляхти належала і Федору Туманському [4,222].

В кінці 1809 року дискусія завершилася, і полтавська шляхта представила свою петицію, яку місцева і центральна влада розглянула разом з петиціями Чернігівської губернії. Рада міністрів постановила, що «в признании малороссийского дворянства и в переименовании чиновников

руководствоваться теми правилами, которые наблюдаемые были покойным генерал-фельдмаршалом графом Румянцевым-Задунайским" [7, 30]. Але імператорська Герольдія прийняла рішення не на користь шляхетства Полтави та Чернігова і справа була закрита.

Спільною рисою всіх записок-прохань є те, що автори чітко доводили легітимність прав і вольностей української шляхти, свідомо відрізняючи її від російського дворянства. Історичний досвід шляхетства польсько-литовської доби і Гетьманщини, на їх думку, був одним з найголовніших доказів законності прав вишого прошарку українського суспільства.

Генерал-губернаторство князя М. Г. Репніна-Волконського (1816 - 1834) не лише не припинило подібних вимог, а стало одним із важливих і останніх спроб розв'язання цієї проблеми. В своїх клопотаннях до уряду М. Репнін рішуче виступив з підтримкою вимог полтавського дворянства. Звертаючись до міністра юстиції, а згодом і в Кабінет Міністрів, князь неодноразово наголошував на необхідності позитивного розв'язання цієї справи. Але право вирішення залишалось за Сенатом (Герольдією), а він, в свою чергу, вкрай негативно зреагував на справу, аргументуючи тим, що в момент видання дворянських грамот Україна вже більше як 100 років знаходилася в підданстві російських царів.

На думку З. Когута, причина сенатської опозиції полягала в тому, що Сенат виступав за бюрократичний ранг (чин) і чинив опір тільки спадковій становій знаті. Сенат доводив, що лише вищі ранги мали право на спадкове дворянство, а нижчі - на персональне. Нашадків нижчих рангів, таким чином, не можна було вважати за дворян, але вони могли ними стати - і навіть спадковими - досягнувши відповідного місця в "Табели о рангах". Указом 1835 року це питання було впорядковане імператорською Радою. Всі українські військові та цивільні чини, за винятком нижчих- бунчужних товаришів і возних, визнавалися як такі, що автоматично поширювали дворянство на їх власників та їх нащадків [4,224].

У червні 1827 р. князь вдруге звертався з цією справою, але вже до міністра внутрішніх справ дійсного таємного радника С. Ланського. В записці "О правах малороссийских чинов на потомственное дворянство" М. Репнін подав факти юридичного оформлення українських прав і вольностей, починаючи з 1563,1568 - 69 рр. (грамоти польського короля Сигизмунда), також вказував на грамоти підтвердження і надання прав і привілеїв українському шляхетству: 1569 р. - прав посольства на сеймики і сейми, наданих королем Сигизмундом; 1576 р. - привілеї Стефана Баторія на повну військову організацію та ряд ін. [4,42]. М. Репнін писав:

"В Статуте, коренном законе Малороссии, раздел 3, артикул 18, узаконено: достоинств и чинов простолюдинам не давать, а давать только оные шляхте" [4, 42]. Як один з доказів наводилися умови 1649 року, підписані Б. Хмельницьким, грамоти, надані російськими самодержцями. Таким чином, права малоросійського дворянства були підтверджені і сумніву не підлягали. "Источником прав сих, - писав князь, - есть воинская доблесть, только уважаемая во всех веках и у всех народов, и отрицать оные не иначе можно, как доказав, что Малороссия не имела своего управления, своих предводителей, старшин и чиновников и не составляла особой области, пользовавшейся иными законами и разными преимуществами" [4, 34]. Документа, що склали основу записки князя М. Репніна, зібрав колишній полтавський губернський маршал В. Чарниш, який отримав їх від статського радника А. Чепи та від В. Полетики.

Всю діяльність Герольдії М. Репнін назвав "произволом". На його думку, "одних королевских привелей, и особенно, Зборовских пунктов и гетманских статей, достаточно, чтобы дворянские права этих малороссийских чинов не подлежали ни малейшему сомнению» [8, 34]. Клопотання генерал-губернатора було новим доказом не лише на користь полтавського дворянства, але й загалом українського шляхетства. Він вказав на табель "малоросійських чинів", який було складено в 1743 році комісією для перекладу і зводу книг права, а також на те, що здебільшого українська старшина займалася частіше законодавчою діяльністю, а це свідчило про довір'я і увагу до них польських та російських самодержців. Згадав і про Вищий Рескрипт Катерини II 1767 р. графу П. Румянцеву-Задунайському щодо, зарахування українських дітей в кадетський корпус і в товариство шляхетних дівчат.

Записка М. Репніна була третьою серед поданих уряду (перші дві склали А. Чепи і В. Полетика). Чи був генерал-губернатор безпосереднім автором цієї записки, сказати важко. Коли міністр внутрішніх справ попросив подати записку з аргументами щодо даної справи, Микола Григорович звернувся з проханням до Ясновського (титул "Его-Превосходительство" свідчить, що він займав високу посаду в цей час) і до Я. Скосіри [8, 49]. Відомості про цих осіб потребують уточнення. Я. Скосіра виконав прохання князя і в 1823 році подав записку, користуючись матеріалами В. Чарниша [8, 50]. Що стосується Ясновського, то М. Репнін писав йому п'ять разів, але чи дісталася адресата записка князю Репніну не відомо. Можливо, авторство належить Я. Скосірі чи Ясновському; автором міг бути і сам М. Репнін, спираючись на вже зібрані матеріали.

Свідченням того, що генерал-губернатор збирав відомості, які стосувались підтвердження шляхетських прав, є його листування з В. Полетикою. Так, в листі від 10 січня 1829 р. з м. Ромни-В. Полетика подав дві записки [10, 1]. Одна з них була складена і подана в комісію при розробці проекту "Нового уложения" батьком В. Полетики Григорієм Полетикою, а інша - написана В. Полетикою під час його перебування на посаді маршала дворянства Роменського повіту.

М. Репнін-Волконський не лише звертався до уряду. Збереглася його записка, подана імператору Миколі I, де були наведені факти і аргументи щодо відновлення прав українського шляхетства. І Сенат, і Герольдія почали працювати над розв'язанням цієї справи. 12 лютого 1828 року Сенат створив комітет "О проектировании правил, каким образом произвести ревизию действий дворянских собраний и положительно определить настоящие дворянские роды". Комітет закінчив роботу 4 травня 1844 р. Справа про права українських чинів надавала невизнаним дворянам, що були приписані до козацьких товариств, пільги у сплаті податків і несенні повинностей.

Заміна українського самоврядування на провінційну адміністрацію російським урядом не викликає подиву. Втративши своє автономне становище, українське шляхетство перетворилось в звичайних службовців імперської бюрократії, але в цей самий час воно репрезентувало ідею "нація і Батьківщина". Розуміючи під нацією український нобілітет, шляхта, захищаючи власні права і вольності, відстоювала і права Батьківщини, тобто Гетьманщини [4, 224].

Ліберальне правління Олександра I шляхом політики компромісу щодо українського суспільства прискорило інтеграцію Малоросійської губернії в Російську імперію. А прихід до влади Миколи I поставив останню крапку на автономії Гетьманщини. Заходи і клопотання генерал-губернатора М. Г. Репніна-Волконського стали важливими і останніми кроками у розв'язанні цієї проблеми. Добре розуміючи політичне та економічне становище Російської держави, М. Репнін усвідомлював необхідність визнання прав української шляхти як виразника інтересів малоросійського суспільства.

Джерела та література

1. Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII - XVIII ст. // Збірник Археографічної комісії ВУАН. -

К, 1927. - С. 142-162.

2. Дорошенко Д. Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський (сторінка з українського громадського життя першої чвертини ХІХ століття) // Праці Українського високого Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Науковий збірник. - Прага, 1929. - Т. 1. - С. 90 - 108.

3. Записка о преимуществах чинов Малороссии. Сочинена по препоручению г. Малороссийского полтавского маршала Василия Ивановича Чарныша статским советником Адрианом Чепую, 1809 года, февраля 18 дня // Киевская старина. - 1897. - Т. БУН, апрель. - С. 23 - 32; май. - С. 33 - 39.

•.. 4. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760-1830.-К., 1996.

5. Литвинова Т. Ф. "Прогресивний консерватизм" - випадкове словосполучення, чи факт української суспільної думки ХVІІІ ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. - Дніпропетровськ, 1997. - Вип. 1.: На пошану проф. М. П. Ковальського.—С. 372 - 383.

6. Мезько-Оглоблин О. П. Люди старої України та інші праці. - Острог; Нью-Йорк, 2000.

7. Миллер Д. Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. - 1897. —Т. 4. - С. 10-36.

8. Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства (1802-1902). - Полтава, 1906.-С. 30 -51.

9. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі-ІРНБУВ).-1604/122.

10. ІРНБУВ.-2483/122.

11. ІРНБУВ.-1602/122!

12. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М. Г. Репніна (1816-1834)// Український історичний журнал. -2000. - № 4. - С. 79-89; № 5. - С. 78-88.